

KONKAN UNNATI MITRA MANDAL'S
VASANTRAO NAIK COLLEGE OF ARTS & COMMERCE

Late. Barrister A. R. Antulay Educational Campus,
Murud - Janjira, Dist- Raigad, 402401 (MS),
Reaccredited With 'B' Grade by NAAC

ICSSR SPONSORED
One Day National Interdisciplinary Conference on

***"Relevance of Tourism and its impact in
Development in emerging economy of India with
special reference to Maharashtra"***

On Saturday 29th July 2017

Special Issue of an International
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
INTERDISCIPLINARY STUDIES**

Impact Factor SJIF (2016) – 6.177
UGC Approved Sr. No. 45269, ISSN- 2319-4766

CONVENER & CO ORDINATOR

Dr. S. P. Rangoonwala,
Principal, V. N. College, Murud - Janjira
Web-Site: vncmj.edu.in
E-mail: vrnaikcollege@gmail.com

ICSSR Sponsored One Day National Conference on
"Relevance of Tourism and its impact in Development in emerging economy of India with special reference to Maharashtra"

Organized by
Late. Barrister A.R. Antulay Educational Complex
Konkan Unnati Mitra Mandal's

VASANTRAO NAIK COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE,
29th July, 2017

PATRON
Hon. Mushtaq Antulay
President, Konkan Unnati Mitra Mandal, Mumbai

CHAIRMAN / CONVENER
Dr. S. P. Rangoonwala, Principal

CO-CONVENER
Dr. V.B. Chavan, Vice-Principal

ORGANIZING SECRETARY
Dr. J.K.Kamble
Dr. N.N. Bagul

CHIEF EDITOR
Dr. M.R.Vedpathak (Economics)

CO-EDITOR
Dr. J.K.Kamble (History)

MEMBERS
ORGANIZING COMMITTEE & EDITORIAL BOARD

Prof. M.P. Gaikwad, (Economics)
Dr. Raundal D. R. (Accountancy)
Dr. N.N. Bagul (Hindi)
Dr. S. S. Mhatre (History)
Dr. S. S. Bhairgunde (Marathi)
Prof. G. D. Muneshwar (Library)
Dr. Seema Nahid (Urdu)

COPYRIGHT © AUTHORS, JULY 2017

ISSN : 2319 - 4766

IMPACT FACTOR SJIF (2016) - 6.177

**SPECIAL ISSUE ON ISSUES OF "RELEVANCE OF TOURISM AND ITS
IMPACT IN DEVELOPMENT IN EMERGING ECONOMY OF INDIA WITH
SPECIAL REFERENCE TO MAHARASHTRA"**

JULY-SEPT, 2017, VOLUME - 6, ISSUE - 34

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused as a result of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake. Legal aspect is in Murud - Janjira, Raigad jurisdiction only in favor of Editor in Chief for this Special Issue on "Relevance of Tourism and its impact in Development in emerging economy of India with special reference to Maharashtra"

PUBLISHED & PRINTED BY

SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS

TCG'S Sai Datta Niwas, D - Wing, F.No-104, Near Telco Colony,
Jambhulwadi Road, Datta Nagar, Ambegaon (Kh), Pune-46
website- www.srjis.com, Email- editor@srjis.com

Scanned with OKEN Scanner

Index

SR. NO	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
62	महाराष्ट्रातील पर्यटन व पर्यटन विकास डॉ. सुधाकर चंपतराव लहुपचांग	280-284
63	'महाराष्ट्रातील पर्यटन विकासांचा आर्थिक विकासावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. तानाजी लोखंडे	285-288
64	कोकणाचा ऐतिहासिक वारसा व निसर्ग सौंदर्य पर्यटन उदयोगाला पुरक प्रा. डॉ. सुभाश लक्ष्मण म्हात्रे	289-291
65	महाड एक ऐतिहासिक पर्यटनाचा वारसा लाभलेले नामवंत ठिकाण प्रा. तुळशीदास मोकल	292-295
66	पंढरपूर- एक पर्यटन स्थळ प्रा. डॉ. स्वराली चंद्रकांत कुलकर्णी	296-299
67	मारताच्या विकासात किल्यांची भूमिका प्रा. डॉ. संजय उत्तम बेंड्रे	300-302
68	पर्यटनाचे अर्थशास्त्रीय व सामाजिक विष्णेशण प्रा. भोसले कानिफ सदाशिव	303-306
69	महाराष्ट्रातील आदिवासी महादेवकोळी जमातीचे भौगोलीक निवासस्थान, उदरनिर्वाह आणि पर्यटनातून विकास प्रा. श्री. यशवंत ढवळा भाऊकोळी	307-313
70	महाराष्ट्रातील पर्यटन आणि रोजगार निर्मिती श्री. मुरलीधर पंडीत गायकवाड	314-318
71	कोकणातील पर्यटन व्यवसायाचा आर्थिक अभ्यास प्रा. दत्ता उत्तमराव कुटंवळ	319-321
72	म्हसळा तालुक्यातील अविकसित पर्यटन स्थळांचे आर्थिक व सामाजिक विकासातील महत्व प्रा.श्री. शिरीष चंद्रकांत समेत	322-329

महाराष्ट्रातील आदिवासी महादेवकोळी जमातीचे भौगोलिक निवास्थान, उदरनिर्वाह आणि पर्यटनातून विकास

प्रा. श्री. यशवंत ढवळा भांडकोळी, सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, शे. र. ज. नो. पालीवाला
महाविद्यालय, पाली – सुधागड, जि. रायगड – 410 205. Email – ydbhandkoli@gmail.com

प्रास्ताविक :— महादेवकोळी जमातीचा पहिला अभ्यासक ब्रिटीष अधिकारी कॅ. माकिन्टोष म्हणतात, 'महादेवकोळी ही श्रमजीवी जमात तिकडून इकडे (मध्यप्रदेशातून) आली असावी असे म्हणता येईल व इतिहासाचा अतिप्राचीन दुवा सांधला जाईल ' असे म्हणता येणे शक्य झाले आहे. याचा अर्थ महादेवकोळी ही जमात मध्येप्रदेशातील महादेव डोंगररांगांच्या टेकडयावरून महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील घोडनदी व कुकडी नदीच्या खोन्यात येऊन विसावले. तेथून पुढे ते टोळया टोळयांच्या स्वरूपात ते उदरनिर्वाहाच्या शोधात सहयाद्रीच्या पर्वतरांगात विखुरले गेले. म्हणून आदिवासी महादेवकोळी आणि त्यांचे भौगोलिक क्षेत्र यांचे अतूट नाते आहे. महाराष्ट्र राज्यातील एक प्रमुख जमात म्हणून महादेवकोळी ओळखले जातात.

1981 च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसुचित जमार्टीमध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत तिचा तिसरा कमांक लागतो. या जमातीचे लोक मुख्यत्वे नाषिक, अहमदनगर, पुणे, ठाणे, रायगड या पड्यात प्रामुख्याने आढळून येतात. उपजिविकेच्या शोधार्थ व गुरे चारत हया टोळया सहयाद्री पर्वतरांगांच्या कडयाकपारीत भटकू लागले. या ठिकाणी त्यांना सुरक्षितता वाटू लागली व ते या सहयाद्री पर्वतरांगांच्या पायथ्यांनी छोटया छोटया वस्त्या करून राहू लागले. मग पारंपारीक पद्धतीने शेती करू लागले. शेती करणे व शेतमजूरी करणे हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. पण ही जमीन वरकस व डोंगर उताराची असल्याने त्यांना वर्षभर पुरेल इतके धान्य उत्पादन होत नसे. म्हणून ते मजूरी व जोडधंदे करून उदरनिर्वाह करू लागले. महादेवकोळी जमातीचा विकास करायचा असेल तर पर्यटनातून त्यांचा विकास चांगल्या प्रकारे घडून येऊ शकतो. या भूप्रदेशात सहयाद्रीपर्वतरांगांतील उंचव उंच गिरीषिखरे आढळून येतात. जसे भिमांकर, हरिष्वंद्रगड, रतनगड, कळसूबाई, न्यंबेकेबर इत्यादी गिरीषिखरे असून हा घनदाट जंगलमयप्रदेश आहे. यांचा अभ्यासकरण्यासाठी वनस्पतीषास्त्रज्ञ, पषु – पक्षी आणि प्राणी यांचा अभ्यासकरण्यासाठी पक्षीतज्ज्ञ, प्राणीषास्त्रज्ञ, निरीक्षक, वेगवेगळे कोरीव लेख, षिल्प, प्राचीन वास्तू, मंदीरे, लेण्या, प्राचीन नाणी यांचा अभ्यासकरण्यासाठी भुगोलतज्ज्ञ, इतिहासंबोधक, साहित्यिक, दोन घटका शांतता भिळावी यासाठी हौषी पर्यटक येथे येऊ शकतात. यासाठी गडावर विजेची व्यवस्था, छोटी मोठी हॉटेल्स, रिसोर्ट्स, राहण्याची व्यवस्था, मार्गदर्शक, पर्यावरण ठिकाणचे नकाशे, जाहिराती, बससेवा यासारख्या मुलभूत सेवा सुविधा महाराष्ट्र शासनाने उपलब्ध करून दिल्यास येथील आदिवासींचा विकास होण्यास मदत होईल. मी या राष्ट्रीय चर्चासत्राच्या अनुषंगाने एक हरिष्वंद्रगडाचे उदाहरण आपल्या डोळ्यासमोर ठेवले आहे. सहयाद्री डोंगररांगांच्या परीसरातील आदिवासींचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी वेगवेगळे प्रकल्प, योजना राबविता येतील. यापैकीच हा एक भाग आहे असे म्हणता येईल. सदरची माहिती अगदी वरवरची आहे. हे सुज्ज वाचक, अभ्यासक, जेष्ठ विचारवंत, वैज्ञानिक, इतिहास संबोधक, भुगोलतज्ज्ञ, पक्षीनिरीक्षक, प्राणीषास्त्रज्ञ, साहित्यिक यांनी लक्षात घ्यावे.

महादेवकोळी जमातीचे भौगोलिक निवास्थान :— महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती 17 जिल्ह्यात कमी अधिक प्रमाणात विखुरलेल्या आहेत. असे असले तरी आदिवासी जमातींची संख्या प्राधान्याने धुळे, नाषिक, ठाणे, रायगड, पंणे, अहमदनगर, जळगाव, अमरावती, यवतमाळ, चंद्रपूर, गडधिरोली.

भंडारा, नागपूर, नंदूरवार आणि नांदेड या जिल्ह्यांमध्ये आढळून येते. आदिवासी जमाती आणि त्याचे भौगोलिक क्षेत्र यांचे नाते अतूट आहे. जसा गोंड म्हटला की घंटपूर, गुढिशेलीचा गोंडवनप्रदेश, भिल्ल म्हटले की जळगाव जिल्ह्यातील सातपुडा पर्वतांचा प्रदेश, कोकण म्हटला की सुरगणा, पेठ आणि डांगचा प्रदेश, कोरकू म्हटले की अमरावतीचा मेळघाट प्रदेश, वारली म्हटले की ठाण्यातील डहाणू, जळहार, मोखाडा, तलासरीचा जंगलपट्टीचा प्रदेश, ठाकर, महादेवकोळी म्हटला की सहयाद्रीच्या पूर्व - पश्चिम उत्तारावरील पुणे, अहमदनगर, नाशिक, ठाणे आणि रायगड जिल्ह्यातील डोंगराळ आणि पठारी प्रदेश अषी ढोबळ मानाने विभागणी करता येते. महाराष्ट्रातील आदिवासी अनुसूचित जमातीच्या यादीत एकूण 47 जमातींचा समावेश आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासींची सांस्कृतिक, सामाजिक आणि धार्मिक जडणघडण एकसारखी नाही. प्रत्येक जमात आदिवासीच असली तरी ती आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक विकासाच्या वेगवेगळ्या स्तरावर उभी आहे. कोलमा, कातकरी आणि माडीया गोंड या जमातींची गणना आदिम जमातीत करण्यात आलेली आहे. शिक्षण, आरोग्य, आणि राहणीमान तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक बाबतीत ते इतर आदिवासी जमातीच्या तुलनेत खूपच मागासलेले आहेत. गोंड, भिल्ल, महादेवकोळी, कोकण, अंध, परधान, हलबी या जमातींनी गेल्या पन्नास वर्षात चांगली प्रगती केली आहे. त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक क्षेत्रात अनेक लहान मोठे बदल होत आहेत. पूर्वीचा भित्रा, बुजरा, नवख्या, माणसाषी न बोलणारा, शहरी माणसापासून दूर राहणारा, पापभिरु वृत्तीचा, निसर्गावर भरोसा ठेवून जगणारा, आपल्याच आनंदात आणि मरतीत रमणारा, निसर्गधर्मप्रमाणे राहणारा, आपल्या श्रधा, आपली दैवते यांना उराषी बाळगून राहणारा आदिवासी आज हळूहळू लुप्त होत चालला आहे. जगाच्या बदलत्या प्रवाहाबरोबर त्यालाही बदलावेसे वाटते आहे. आपण बदलत्यापिवाय आता पर्याय नाही याची त्याला कळत नकळत जाणिव होऊ लागली आहे. 'महादेवकोळी' ही महाराष्ट्रात राज्यातील डोंगराळ भागात दाट वस्ती करून राहणाऱ्या आदिवासींपैकी एक जमात आहे. त्यांची एकूण लोकसंख्या 7,87,448 इतकी असून राज्यातील एक प्रमुख जमात समजली जाते. 1981 च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जमातीमध्ये लोकसंख्येच्याबाबतीत तिचा तिसरा कमांक लागतो. या जमातीचे लोक मुख्यत्वे नाशिक 2,25,523, अहमदनगर 75,736, पुणे 1,02,192, ठाणे 50,436, रायगड 60,930, या जिल्ह्यात आढळून येतात. 1971 च्या जनगणनेतील लोकसंख्येची आकडेवारी लक्षात घेता 1981 साली ठाणे जिल्ह्यातील महादेवकोळी जमातीची लोकसंख्या शंभर पटीने तर रायगड जिल्ह्यातील लोकसंख्या आठवे पटीने वाढलेली आहे. महादेवकोळी मुख्यतः पुणे, अहमदनगर व नाशिक जिल्ह्यातील पश्चिम पट्ट्यातील डोंगराळ भागात ठाणे आणि रायगड जिल्ह्यात सहयाद्रीच्या घाटपायथ्याला पर्वतरांगांच्या उत्तारावर राहतात. उंच डोंगराच्या कुषीत वसलेल्या लहान - लहान गावांमधून त्यांची वस्ती विखुरलेली आहे. त्यांची कित्येक गावे समुद्रसपाटीपासून 1,000 ते 4,000 फुट उंचीवर असलेल्या पर्वतकड्यांच्या निर्जन अंतर्भागात वसलेली आहेत. पुणे, अहमदनगर आणि नाशिक जिल्ह्यांचे पश्चिम पट्टे (स्थानिक भागात त्यांना मावळ, नहेर, डांगण व कोकण असे म्हणतात.) सहयाद्रीच्या पुर्वेला दक्षिणोत्तर 300 ते 400 मैल लांब व 40 ते 50 मैल रुंद असे विस्तारलेले आहे. पुणे जिल्ह्याच्या आग्रेयकडील मुसा खोरे व उत्तरेस नाशिक जिल्ह्यातील न्यंबकेब्बर व वणीपर्यंतचे क्षेत्र अषा सुमारे 2,500 चौ. मैलांच्या भूप्रदेशात महादेवकोळी जमातीची वस्ती आढळते. या विषिष्ट प्रदेशाला 'कोळवण' असे म्हणतात. (कोळ = कोळी, वन = जंगलप्रदेश) हेच महादेवकोळी जमातीचे मूळ वसतिस्थान होय. या भूप्रदेशात सहयाद्रीपर्वतरांगांतील उंच गिरीषिखरे आढळून येतात. ही ठिकाण पर्यटनासाठी विकसित केली तर येथील लोकांच्या जीवनमानात अमूलाग्र बदल घडून येईल. उदा.

भीमाषंकर, हरिष्वंद्रगड, रतनगड, कळसूबाई, पाचपट्टा किल्ला, न्यंबकेश्वर ही पिखरे महादेवकोळी जमातीच्या देवतांची पवित्र ठिकाणे मानली जातात. ऐतिहासिक दफ्तरात सर्व कोळी गटांची 'कोळी' या एकाच सदराखाली नोंद झालेली आहे. वस्तुतः महादेवकोळी हे सामाजिक, सांस्कृतिक व वांशिकदृष्ट्या वेगळे आहेत. त्यांच्यात व इतर कोळयांत वेटीव्यवहार होत नाही. त्यांची क्षेत्रही भौगोलिकदृष्ट्या अलग अलग आहेत व त्यांचे व्यवसायही भिन्न आहेत.

महादेवकोळी जमातीचा व्यवसाय आणि उदरनिर्वाह :—महादेवकोळी जमातीचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतमजूरीचा आहे. शेती जुन्याच पध्दतीने व तुटपुंज्या साधनसामग्रीवर केली जाते. त्यांच्या जमिनी माळरानाच्या व निकस असतात. त्यामुळे शेतीतून उदरनिर्वाहाला पुरेसे उत्पन्न त्यांना मिळत नाही. जनावरे पाळणे, जंगलाची कामे करणे, गवत गोळा करणे, सरपण विकणे, मोळी – डाळी विकणे, हिरडा, बेहडा, मोहटी व जंगली फळे गोळा करून विकणे हे त्यांचे दुर्यम व्यवसाय होत. या समाजातील अनेक कुटुंबे दैन्यावस्थेत व दरिद्री जीवन जगताना दिसतात. डोंगराळ भागातील निकृष्ट शेतीमुळे या समाजात उर्जितावस्था अभावानेच आढळते. जोळधंदे व इतर व्यवसाय वर्षभर पुरणारे नसतात. महादेवकोळी लोकांचे मुख्य अन्न भात व नाचणी, सावा, वरईची भाकरी व त्याबरोबर वाल, उडीद अथवा हुलग्याची आमटी अथवा बेसन असते. भाजीपाल्याचा वापर दररोजच्या जेवणात क्वचित असतो. पावसाळयात मात्र चायची भाजी, कुर्डू, बरकी, आळवडीची भाजी, रागिरा सत्रा, आलिंब, करटुली, वार, भोकरे, वाघोटी, साइरघोडे, भोकरीची भाजी, कोंबडयाची भाजी, धाप्याची भाजी इत्यादी रानभाज्या ते आवडीने खातात. पावसाळयात नागालीची भाकर, कांदा, घुगन्या व लसणाची मिरची हे त्यांचे मुख्य अन्न असते. पावसाळयात तीन – चार महिने या जमातीस फार कष्टाचे जीवन जगावे लागते. महादेवकोळी हे शेतकरी व शेतमजूर आहेत. 'पडकई' ही महादेवकोळी जमातीची शेतीविषयक कामांची विषेष परंपरा आहे. शेतीविषयक कामांसाठी सहकारी तत्वावर काम करणारा बसा हंगामी गट बनलेला असतो. त्यात बहुधा एकाच गोतावळयातले किंवा गावातील लोक एकत्र आलेले असतात. तसेच त्यांना नारायणगाव जि. पुणे येथील परिसरात सधन शेतकऱ्यांच्या शेतात गुलामासारखे कष्ट करावे लागतात. सकाळी 07 : 00 ते संध्याकाळी 07 : 00 असे बारा तास काम करावे लागते. पण कामाचा मोबदला तुटपुंज्य मिळते. जसे 140 रुपये जोडी. 200 रुपये जोडी अषी त्या त्या पिकांच्या हंगामाप्रमाण काम मिळते. असे 08 – 08 दिवस, 15 – 15 दिवस अथवा 01 – 01 महिना काम करून उदरनिर्वाह करावा लागतो. असे आर्थिक शोषण आजही त्यांच्या वाटयाला आलेले आहे. ही समस्त आदिवासी जमातीच्या आर्थिक शोषणाची प्रक्रिया कधी थांबेल तो सुदिन असेल. हा गंभीर प्रज्ञ कधी संपेल ह्या चकात हा समाज आजही गरगरत आहे.

महादेवकोळी जमातीचा पर्यानातून विकास :—सत्वपील राजा हरिष्वंद्र यांची आख्यायिका जगप्रसिद्ध आहे. ज्याने ऋषी विष्वमित्र यांना स्वप्नात आपले सर्व राज्य दान केले. पण सत्वापासून किंचितही विचलीत झाला नाही. अषा अवतारी देवाचे वास्तव्य असलेले हे पवित्र ठिकाण आहे. या हरिष्वंद्र गडाच्या सभोवताली वास्तव्य करणारी आदिवासी महादेवकोळी ही जमात अत्यंत दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. सभोवताली घनदाट वनराजीने नटलेला निसर्ग, हेमाडपंथी मंदीरे, प्राचीन पित्प, षिलालेख, वन्य पृष्ठ – पक्षी, प्राणी, उंचच उंच पर्वतरांगा, त्यावर डोंगरषिखरे, भय दाखविणारे खोल कडे, इतिहास सांगणारा गड, प्राचीन कलेचा वारसा जोपसणारी लेणी – मंदीरे, संत साहित्यिक, हौपी पर्यटक – गिर्यारोहक या अंग – उपांगानी सर्व परीसर समृद्ध आहे. या सर्व गोष्टी प्रकाषझोतात आल्या तर येथील समाजाच्या जीवनात अमुलाग्र बदल होऊन पर्यटनातून त्यांचा विकास होईल. यासाठी प्रसिद्धी माध्यमे आणि जहिरीतीची अत्यंत गरज आहे.

पुणे, ठाणे, नाशिक आणि अहमदनगर जिल्ह्यांच्या सीमेवर ऐन घाटमाथ्यावर आगाळात उंच जागी (1424 मीटर) वसलेला हा गिरीदुर्ग पर्याकांना खुणावतोय. या गडाकडे येण्यासाठी अणे – माळशेज घाटातून मुंबई – नाशिक हायवे जातो. घाट संपल्यानंतर खुबी गावाजवळ उत्तरल्यावर पुढे खिरेश्वर गाव गडाच्या पायथ्याशी आहे. या गावी येण्यासाठी पुणे, जुन्नर, ओतूरहून थेट एस. टी. वरासेवा आहे. हरिश्वंद्रगडावर जाण्यासाठी खिरेश्वरला मुक्कामी थांबावे. कारण गडावर जाण्यापूर्वी या गावातच दडलेनागेश्वर मंदिराचे नवल आवर्जून पाहावे. शिलाहर वंशातील झंज नावाच्या राजाने दहाव्या शतकात हे मंदीर बांधले आहे. अगदी नाशिकच्या गोदावरीपासून भीमाशंकरच्या भीमेपर्यंत तब्बल 12 नद्यांच्या उगमस्थळी या झंज राजाने मंदीरे बांधली आहेत. यातील पुष्पावती (सीनिक नाव 'काळू') नदी उगमस्थळावरचे हे नागेश्वर मंदीर आहे. बाहेरून साधेसुधे वाटणाऱ्या या मंदीरात शिरल्यावर आतील त्याची कोरीव श्रीमंती नजरेत सामावत नाही. विविध भौमितिक आकारातील स्तंभ, त्यांना यक्षांचे दिलेले आधार, स्तीवरील देवकोष्टे, विविध रूपकांनी सजवलेले प्रवेशद्वार आणि सर्वात महत्वाचे छतालगत लगडलेले वैदिक देवतांचे षिल्पषट हे सारेच विलक्षण आहे. हे सारे मनात राठवून टोलारखिंडीमार्ग गडाकडे निघायचे. हे सर्व असूनही प्रमुख अडचण आहे ती मार्गदर्शकाची. तसेच येथे पर्यटनासाठी येणाऱ्या पर्यटकांना निवास आणि भोजन व्यवस्था उपलब्ध होणे गरजेचे आहे. अषी व्यवस्था शासनाने उपलब्ध करून दिली तर येथील स्थानिक आदिवासींना रोजगार उपलब्ध होऊन पर्यटनाच्या माध्यमातून लोकांचा विकास होइल. यासाठी येथील स्थानिक लोकांना शासनाने विविध आदिवासी कल्याणांच्या योजनांतून निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे. भांडवल उपलब्ध झाल्याषिवाय त्यांना व्यवसाय करता येणार नाही. या गडावर जाण्यासाठी सात साध्या पाऊलवाटा आणि गडाच्या पायथ्यापर्यंत कच्चा रस्ता आहे. गडावर कोणत्याही प्रकारचे वाहन जाऊ शकत नाही. पर्यटकांना पायी चढण्याची हौस फेडणारे आव्हान आहे. पुण्या – मुंबईसाठी माळघेजघाट अलिकडे खुबी – खिरेश्वर टोलारखिंड (टोलारखिंड) असा मार्ग आहे. तर अहमदनगर नाशिककडून राजूर – लक्हाळी – पाचनई असे गडावर जाता येते. तसेच लक्हाळी टोलारखिंड अथवा लक्हाळी गणपतीची गडद व वेताळाच्या वाटेनेही गडावर जाता येते. त्याचप्रमाणे राजूर – कोतूळवरून कोथळामार्ग टोलारखिंड हा मार्ग देखिल उपलब्ध आहे. याषिवाय खिरेश्वरच्या बाजूने जुन्नर दरवजाची नळीची ऊर्फ राजघररची वाट थेट तारामतीच्या किल्ल्याजवळ जाते. ठाण्याच्या बाजूने सादडल्याच्या घाटातून उभी छतीलगत उभ्या कडयातून चढणाऱ्यांची हौस पंरवणारी आहे. या सर्व गावांचे पायथे सोडताच पुढे सभोवतालची झाडी घट्ट होत जंगलाची वाट लागते. उंचव उंच आंबराया (आंब्याची झाडे); हिरडा, बेहडा, आवळा, जांभूळ, करवंदी, आळीव, करप, उंबर (औंदुबर), करांबू, सादडा (ऐन), बॉडारा, भुस्कूट, पळस इत्यादी नानापरंपरांच्या वृक्षांनी घनदाट जंगलाचा हा परिसर पर्याकांना सुखद विसावा देतो. विषिष्ट ऋतूमध्ये पर्यटक गेले तर ऋतूमानप्रमाणे निसर्ग रूप बदलून येथे येणाऱ्यांचे स्वागत करायला सज्ज असतो. निरनिराळ्या फुला – फळांनी डवरलेला निसर्ग दिसतो. कारवा, आखरा, सोनकी, बाळा पळस, साईर (सावर) पांगारा, करप इत्यादी रानफुलांचा उत्सव पाहण्यास मिळतो. तसेच सुगंधाचा एक वेगळाच अर्क मन सोहित करतो. तर आंबा, करवंदे, फणस, जांभूळ, आभ्याळा, तोरणा इत्यादी फळांनी बहरलेला समृद्ध निसर्ग मनाची तृप्ती करतो. त्याचप्रमाणे सांबर, भेकर, रानमांजर, सायळ, तरस, कोल्हा, ससे, माकड, वानर आणि वाघ यांची अधेमधे चाहूल लागतेच. तसेच गरुड, घार, गिधाड, घुबड, बुलबुल, कोतवाल, भारतद्वाज, हळद्या, निलकंठ, चंडोल, ख्याकाटी, धोबी, तांबट, लावघ्या, कोकतर, मोर – लांडोर, खारुताई, वेडाराघू अषा अनेक पक्षांचा किलबिलाट व धिंगाणा आपल्याच विष्वात मजगूल असतात. या जंगलाचा खास विषेष म्हणजे ' शेकरु ' तर या जंगलाचीच राणी आहे. हा अतिषय दुर्मिळ

पक्षी कुठेही न आढळणारा फक्त या प्रदेशातच आढळून येणारा आहे. हे सर्व प्राणी, पशु – पक्षी पर्यटकांना बघण्यासाठी एक संधी आहे. त्यामुळे अनेक पक्षीनिरीक्षक, अभ्यासक, प्राणीषास्त्रज्ञ, हौसी पर्यटक येथे येऊ शकतील. अषा पर्यटकांना येथे आकर्षित करण्यासाठी व्यवस्था होणे गरजेचे आहे. तसेच प्राणी – पक्षी झाडे – जंगल यांचे संवर्धन होणे गरजेचे आहे. असे नियोजन शासनाने लक्ष घालून केले तर येथील आदिवासींचा विकास व्हायला वेळ लागणार नाही. हरिष्वंद्रगडाला एक इतिहास आहे. गडावरील हरिष्वंद्र राजा, तारामती राणी आणि रोहिदास बाळ यांची खिरे, विष्वमित्र आणि डोम्या महाराच्या घरी कावडीने पाणी वाहणारा हरिष्वंद्र राजायांचे कोरीव षिल्प पाहायला मिळते. इतिहास संशोधकांना या गडावर अभ्यासासाठी फार वाव आहे. येथील प्राचीन षिल्प, लेण्या, नाणी यांच्या अभ्यासाधारे पाचव्या सहाव्या शतकातील त्रिकुटक आणि कलचुरी राजघराण्यापर्यंत पोहचता येते. तर दहाव्या शतकातील हेमाडपंती पट्टदीचे हरिष्वंद्र राजाचे मंदीर, तारामती खिराजवळील लेण्या आहेत. या लेण्यांजवळील एका दालनात श्रीगणेषाचे भव्य षिल्प कोरलेले आहे. तेथून स्समोर दिसणारा बाल्लेकिल्ला निखळलेल्या अवरथेत आहे. काही घरा – वाडयांचे अवधेष, पाण्याचे हौद, छोटी – मोठी मंदीरे सभोवताली आहेत. ब्रिटीषांनी इ. स. 1820 मध्ये गड जिंकल्यावर ही सारी बांधकामे आणि गडाचे तट – दरवाजे पाढून टाकल्याचे जुने अवधेष आहेत. या हल्ल्यातून बचावली ती गडावरची पुष्करणी आणि हरिष्वंद्र राजाचे मंदीर आहे. पुष्करणीच्या एका अंगास ओळीने चौदा कोनाडे आहेत. त्यांच्यामध्ये विविध देवतांच्या मूर्ती आहेत. इ. स. 1970 च्या आसपास गडावरची साफसफाई करतानी प्राचीन अषी चांदीची दोन षोती नाणी सापडली होती. इतिहासाच्या अभ्यासक – संशोधकांप्रमाणेच साहित्यिकांनाही खुणावणारा हा दुर्ग आहे. संत चांगदेवांचे वास्तव्य या पवित्र भूमीत होते. त्यांनीच नाव दिलेल्या मंगळगंगा नदीच्या काठावर एका लवणात हे शैलमंदीर उभे आहे. तट, तटालगत खोदलेल्या ओवन्या, थंडगार पाण्याच्या गडदी आणि मधोमध कोरीव बांधकाम केलेले हे देखणे मंदीर आहे. नागेष्वराच्या मंदीराप्रमाणेच झंज राजाने मंगळगंगा ऊफ मुळा नदीच्या उगमस्थळी याही मंदीराची निर्मिती केली आहे. पूर्व दिषेस असलेल्या प्रवेषद्वारातून आत षिरावे तर या दरवाज्याच्या दोन्ही अंगांना कीर्तिमुखांची भव्य षिल्पे आहेत. डाव्या भिंतीवर एक महत्वाचा लेखही आहे. तो असा – 'चकपाणी वटेश्वरः नदन्तु तस्य सुतः वीकट देऊ ऊँ' निसर्गषिल्पाने भारवलेली ही भूमी संत चांगदेवांनाही भावली. म्हणून त्यांनी तपष्यर्थेसाठी या गडाची निवड केली. हरिष्वंद्र राजाच्या या मंदीरात सहा तर शेजारच्याच केदारेष्वराच्या लेण्यात दोन असे आठ लेख चांगदेवांच्या वास्तव्याचे पुरावे आहेत. जेष्ठ साहित्यिक आणि दुर्गप्रेमी गो. नी. दांडेकर, डॉ. वि. शि. कोलते, आणि डॉ. रा. चि. ढेरे यांनी परिश्रमपूर्वक या लेखांचे संबोधन करत त्यांते तेराव्या शतकातील संत चांगदेव, झानदेव आणि निवृत्तीनाथ, संत नामदेव या संतमहात्म्यांषी असलेले नाते समाजापुढे आणले. डॉ. ढेरे यांच्या मते या प्रवेषद्वाराच्या उजव्या भिंतीवरही आणखी एक लेख होता. पण त्याची अक्षरे पुस्ट झाल्याने आज तो वाचता येत नाही. अषा साहित्यक्षेत्रातील दुर्गप्रेमींना संशोधनासाठी वाव देणारा हा गड षिल्प – कोरीव लेखांचा अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त ठरणारा आहे. यादृष्टीने साहित्यिकांना सोयी – सुविधा उपलब्ध झाल्या तर अषा 'गांत वातावरणात लेखकांची प्रतिभा अधिक कार्यक्षम बनून अनेक साहित्यिकांना भेटी देण्यास उपयुक्त ठरणार आहे. यादृष्टीने या परिसराचे चित्रण साहित्याच्या माध्यमातून प्रकाशत येईल. येथील आदिवासींचे जीवन, परंपरा, संस्कृती, आचार – विचार, समस्या, अडीअडचणी, पारंपरिक लोककला, लोकजीवन साहित्याच्या माध्यमातून प्रसारीत होईल. त्यामुळे शासन पातळीवर प्रयत्न करून येथील आदिवासी समाजाला रोजगार निर्माण होइल. त्यामुळे पर्यटनातून येथील आदिवासींचे जीवनमान उंचावेल. अर्थात येथील आदिवासी साहित्याचा विषय होइल.

आकाषत झेप घेणारा या मंदिराचा कळस शोभून दिसातो. या मंदिराच्या भोवती दक्षिण आणि पश्चिम दिशांना काही कोरीव लेण्यांची दालने आणि पाण्याच्या गुहा(गड्डी) आहेत. मुख्य मंदिरास पूर्व आणि पश्चिम अषा दोन्ही बाजूस दरवाजे आहेत. गामान्यात मधोमध षिवलिंग आणि त्याच्या पुढयात नंदी विराजमान आहे. अषा या मंदिराचा कळस, भिंती, खांब आणि प्रवेषद्वार सर्वत्र मुक्तहस्ते षिल्पकाम केलेले आहे. देव – देवता, प्राणी, निसर्ग आदि रूपके, विविध भौमितिक रचना या सान्यांची एक विलक्षण वीण या भरजरी कामात गुंफलेली आहे. यामुळे अभ्यासक या रचनेची तुलना उत्तरेकडील बुद्धगयेच्या मंदिरांची करतात. हे सौंदर्य पाहणान्यांची मती काही क्षण गुंग करून टाकते. हीच भूल चांगदेवांना पडली आणि त्यांनी तपष्यर्येसाठी या गडाची निवड केली असावी. इथल्या वास्तव्यात त्यांनी ' तत्वसार ' हा ग्रन्थ लिहिला. या ग्रन्थातील 1028 ते 1033 ओव्यांमध्ये या गडाचा उल्लेख केलेला आहे, तो असा –

'हरिश्चंद्र नाम पर्वतु ।

तेथे महादेओ भवतु ॥

सुरसिद्ध गणी विख्यातु ।

सेविजे जो ॥ 2029 ॥

हरिश्चंद्र देवता । मंगळगंगा सरिता ॥

सर्वतीर्थ पुरविता । सप्तस्थान ॥ 1030 ॥ ' तत्वसाराप्रमाणेच

पद्य, अग्नी, मत्स्य पुराणतही या पर्वताची माहिती येते. या मंदिराषेजारीच खाली ओढयाजवळ डोंगरात खोदलेली एक गुहा (गड्ड) आहे. हेच ते केदारेष्वराचे लेणे होय. चौरसाकृती असलेल्या या लेण्यात कमरेएवढे पाणी असून त्याच्या मधोमध एका मोठ्या ओट्यावर विषाल षिवलिंग आहे. या षिवलिंगाभोवती चार खांबांची रचना केलेली आहे. या लेण्यांच्या डावीकडे भिंतीवर षिवपुजेचा एक षिल्पपटही कोरलेला आहे. टाकीचे घाव सोसल्यावाचून देवपण पावत नाही. अषा श्रद्धामय भावनेने त्या थंडगार पाण्यात येणारे पर्यटक स्वतःला झोकून देतात. त्या पाण्यात लहान – थोर कोणीही उतरला तरी कमरेच्यावर पाणी येत नाही. अषी तेथे येणान्या लोकांची श्रद्धामय भावना आहे. त्या षिवाला प्रदक्षिणा घालायची आणि हरहर महादेवाच्या गर्जनांनी ते लेणे जागवायचे.

कोकणकडयाचे विराट दर्शन :—हरिष्चंद्रगडाजवळील कोकणकडयाला भौगोलिक दृष्ट्या खूप महत्व आहे. महाराष्ट्रात सहयाद्री डोंगरांगांमुळे देष आणि कोकण असे दोन विभाग तयार झाले. या भौगोलिक रचनेतून घाटमाथा जन्माला आला. या घाटमाथ्यालगत आपल्याला जागोजागी कोकणकडे दिसतात. या सान्या कोकणकडयांचा स्वामी शोधायचा ठरले तर तो मान हरिष्चंद्रगडाच्या कडयाला द्यावा लागेल. दोन अडीच हजार फुट सरळ तुटलेल्या या कडयाचे दर्शन म्हणजे अंगावर काटा आणि पोटात धडकी भरविणारा आहे. जवळ जवळ अर्धाएक किलोमिटर परिधिचा हा कडा अंतर्वर्क स्वरूपाचा आहे. खपाटीला गेलेले पोट आणि खोलवर बुडालेली नजर!. झोपून एकमेकांना सावरतच हे सारे रौद्ररूप पाहयाचे. जणू या भूमीचेच विराट दर्शन!. याच कोकणकडयावर इ. स. 1835 मध्ये इंग्रज अधिकारी कर्नल साईक्सही याला एका सकाळी सुर्योदयाच्यावेळी समोरच्या दरीतून वर उठणान्या धुक्यात त्याला स्वतःचे प्रतिबिंब पाहायला मिळाले आणि या प्रतिबिंबाभोवती वर्तुळाकृती इंद्रधनुने फेर धरलेल्याअषा ' इंद्रवज्ज ' या वैज्ञानिक चमत्काराची नोंद झाली. यादृष्टिकोनातून वैज्ञानिक अभ्यासकांना या गडावर येऊन संशोषन करता येईल.

समारोप :—हरिष्चंद्रगडाच्या परिसरातील ऋषीमुनी आणि देवदैवतांच्या वास्तव्याने पावन झालेली पवित्र भूमी, प्राचीन इतिहास, झाडे, वेली, फळ – फुलांनी नटलेला समृद्ध निसर्ग, आगळयावेगळ्या

भुगोलापासून इतिहास संषोधक, संतमहात्म्यांचे वास्तव्य, दुर्गप्रेमी, लोकसाहित्याचे अभ्यासक, समाजशास्त्रज्ञ, कोरीवलेख, षिलालेख यांचे अभ्यासकर्ण पुष्ट - पक्षी, प्राणी यांचे अभ्यासक, तज्ज्ञ, निरीक्षक, वैज्ञानिक, विचारवंत, खगोलशास्त्रज्ञ अणि केवळ चार दिवस शांततेत घालवण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारचे पर्यटक या गडावर येऊ शकतील. अर्थात त्यासाठी पर्यटकांना मूलभूत सोयी - सुविधा पुरविण्याकरिता शासनाने स्थानिक लोकांना समाजकल्याण आणि विविध सरकारी योजनेतून अनुदान देऊन प्रोत्साहन दिले तर पर्यटनाच्या माध्यमातून येथील आदिवासींच्या जीवनात सर्वांगीण बदल होऊन विकास व्हायला वेळ लागणार नाही. यासाठी शासन पातळीवर इच्छाशक्तीची नितांत गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :—

डॉ. सहस्रबुध्दे, अनिल – लोकसाहित्याचा अन्वयार्थ, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, सदाषिवपेठ पुणे – 30. प्रथमावृत्ती 1991.

डॉ. गारे, गोविंद – महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाषन, पुणे – 30. द्वितीयावृत्ती 2002.

डॉ. गारे, गोविंद – सहयाद्रीतील आदिवासी : महादेवकोळी, आदिम साहित्य, श्रीधरनगर धनकवडी, पुणे – 43. तृतीयावृत्ती : एप्रिल 2007.

श्री. वेलहेकर, अभिजित – मुंबई दैनिक लोकस्ता, बुधवार दि. 28 नोव्हेंबर 2012. (पुरवणी)